

**KAŞGARLI MAHMUD'UN "DİVANÜ LÜGATİ'T TÜRK"
ESERİNDE KULLANILMIŞ SORU CÜMLELERİ
(AZERBAJYAN TÜRKÇESİ İLE MUKAYESE)
Interrogative Sentences Used in The "Divanu-Lugat-It-Turk"
by Mahmud Kashgarlı**

İlkin GULİYEV

Yrd.Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Guliyevilkin@mail.ru

Özet

Bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud'un XI. Yüzyılda tertip ettiği Divanü Lügati't Türk eserinde işlenmiş soru cümleleri gözden geçirilip, eserde soru cümlelerinin oluşmasını sağlayan yöntem ve vasıtalar araştırılmıştır. Karşılaştırmalı olarak tahlil edilen bu soru cümlelerinin oluşmasını sağlayan yöntem ve vasıtaların, çağdaş Azerbaycan Türkçesinde soru cümleleri oluşturulurken kullanılan yöntem ve vasıtalarla benzer olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, soru cümleleri, Azerbaycan Türkçesi

Abstract

The interrogative sentences used in the dictionary compiled by the Turkish encyclopedist of the XI century Mahmud Kashgarlı are analysed, the ways and means of their formation have been investigated in the article. The comparative analysis shows that the ways of interrogative sentences formation in the XI century are similar with those used in the Modern Azerbaijan language.

Keyword: Mahmud Kashgarlı, interrogative sentences, Azerbaijan language

Çağdaş Türk lehçelerinde, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde soru cümlelerinin oluşmasını sağlayan vasıtalar esasen *tonlama, soru zamirleri ve soru edatlarıdır*. Tabii ki bu vasıtalar arasında tonlamanın rolü daha büyüktür. Şöyle ki hem soru zamirleri, hem de soru edatları vasıtasıyla biçimlendirilen soru cümlelerinde aynı zamanda soru tonlaması vardır. Prof. Dr. Y. Seyidov bu konuyu böyle ifade ediyor: *"Bu intonasya soru cümlelerini başka soru cümle türlerinden ayıran esas vasıtalar dandır. Soru cümlesine ait intonasya bu veya başka şekilde bütün soru cümlelerine ait olur. Birçok hâllerde soru cümlesinin oluşmasında tek vasıta gibi gözükür"*.¹

Prof. Dr. Z. Budagova cümlelerin soru özelliğinin aşağıdaki

¹ SEYİDOV, Y. 1962: *Müasir Azerbaycan Dili*, Azertedrisneşr, Bakü, 107.

vasıtalarda sağlandığını belirtmiştir:

- a. *Tonlama ile*
- b. *Belirti ve tonlama ile.*²

Azerbaycan diline ait dilbilgisi kitaplarında soru cümlelerinin üç şekilde meydana geldiği belirtiliyor.

1. *Soru intonasyonu ile meydana gelen soru cümleleri;*
2. *Soru ekleri ile oluşan soru cümleleri;*
3. *Soru zamirleri ile oluşan soru cümleleri”.*³

Prof. Dr. Z. Budagova soru cümlelerini karakterlerine göre iki kısma (*özel soru cümleleri, retorik soru cümleleri*) ayırır ve soru cümlelerinin oluşumunu üç şekilde gösterir:

1. *Soru edatlarının kullanıldığı soru cümleleri;*
2. *Soru zamirlerinin kullanıldığı soru cümleleri;*
3. *Soru zamirlerinin ve soru edatlarının kullanıldığı soru cümleleri.*⁴

Soru cümlelerini, Azerbaycan dilinin ve İngiliz dilinin kaynaklarına göre araştıran C. Ahundov'un şu geniş içerikli tasnifi dikkat çekiyor:

“Soru cümleleri birbirleriyle ilişkili üç önemli özelliğe göre tanımlanabilir:

1. *Soru cümlelerinin gramatik bakımdan kuruluşuna göre türleri:*
 - a-*Zamir kullanılarak oluşturulan soru cümleleri;*
 - b-*Zamir kullanılmadan oluşturulan soru cümleleri.*
2. *Soru cümlelerinin ifade edilişine göre türleri:*
 - a-*Gerçek soru;*
 - b-*Retorik soru;*
 - c-*Tahrik edici soru.*
3. *Soru cümlelerinin genel karakterlerine göre türleri:*

² BUDAGOVA, Z. 1963: **Müasir Azerbaycan Dilinde Sade Cümle**, Azerbaycan EA neşri, Bakü, 191.

³ KAZIMOV, G. 2000: **Müasir Azerbaycan Dili**, Sintaksis, Ünsiyet, Bakü, 108.; ABDULLAYEV E., SEYİDOV Y., HASANOV A. 1985: **Müasir Azerbaycan Dili**, Sintaksis, Maarif, Bakü, 45.

⁴ BUDAGOVA, Z. 1963: 191-192.

a-İlkin soru;
b-Tekrar soru.”⁵

Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lügati’t Türk” eserinin dili gözden geçirildiğinde anlaşılıyor ki, XI. Yüzyılda Türk dillerinde soru cümleleri, tonlamanın eşliğinde soru zamirleri ve soru edatlarının yardımı ile oluşmuştur.

İlk ve orta asırlarda Oğuz grubu Türk dillerini temsil eden yazılarda karşılaşılan soru cümlelerinin çok az bir kısmı tonlama vasıtasıyla kurulmuştur. Aslında yazılı kaynaklarda muvafık noktalama işaretlerinin olmaması, ilk dönem Türk dillerinin tonlama özelliklerinin öğrenilmesinin şimdilik mümkün olmadığını gösterir. Noktalama işaretlerinin kullanılmamış olması bu tür soru cümlelerinin düzgün bir şekilde somutlaştırılmasını zorlaştırmaktadır. Buna göre, Divanü Lügati’t Türk’ün dili üzerinde araştırma yaparken tonlama ile oluşturulan soru cümlelerini ayrıca vermek mümkün değildir.

Prof. Dr. E. Recebov noktalama işaretlerinin olmamasından dolayı Orhon-Yenisey abidelerinin dilinde tonlama ile kurulan soru cümleleriyle karşılaşılmadığını gösterse de kesin bir şekilde ifade ediyor ki, “*çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi Göktürk dilinde de hiçbir gramatikal vasıttan istifade edilmeden sadece soru intonasyonu vasıtasıyla ifade edilen soru cümleleri mevcut olmuştur*”.⁶

Divanü Lügati’t Türk’ün dili üzerine yapılan çalışmalar gösteriyor ki, gerçekten de eski Türk dillerinde tonlama ile kurulan soru cümleleri etkin rol oynamamıştır. Ama karşılaşılan böyle soru cümlelerinde de tonlamanın varlığı kesin bir şekilde gözardı edilemez.

Örnek: *Nəlük anqar biliştim, Koçşup takı kavuştum, Tüzünlüğün kayıştım, Alktı məniñ yayımı.* - Niyə onunla tanışdım, Qucaqlaşıb qovuşdum, Rəhm eləyib acışdım, Məhv elədi yayımı. - Niye onunla tanıştım, kucaklaşıp kavuştum, merhamet edip acıdım, mahvetti yazımı.⁷

⁵ AHUNDOV, C. 1999: **Azerbaycan Dilinde Sual Cümleleri (Eksperimental-Fonetik Tetkik)**, Elm, Bakü, 229.

⁶ RECEBOV, E. 2003: **Göytürk Dilinin Sintersisi**, Nurlan, Bakü, 221.

⁷ KAŞGARLI, M. 2006: **Divanü Lügati’t Türk**, C.III, (Çev. Ramiz Asker), Ozan, Bakü, 184.

İki kısımdan oluşan bu birleşik cümlenin birinci bölümünde kullanılmış sebep bildiren “**nelük**” soru zamiri, ortak yüklemi olan sade cümlelerde belirleyici öge rolünü oynar. “**Nelük**” soru zamiri diğer iki kısımdaki yüklemelerin birbirleriyle alakalı olmasında esas görevi üstlenir. Neticede ikinci ve üçüncü kısımlar ilk bakışta tonlama aracılığıyla kurulan soru cümlelerine benzese de, olaya dikkatli olarak yaklaşmak gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Bu tür cümlelerde soru zamiri kullanılsa da, onun varlığı kolaylıkla tasavvur edilir, sadece tonlama aracılığıyla kurulmadığı da anlaşılır. Divanü Lügati’t Türk’te bu tür cümleler bentler şeklinde verilmiştir. Tonlama ile oluşan soru cümleleri XI. yüzyılda sözlü ifadelerde daha yoğun şekilde kullanılmıştır.

Divanü Lügati’t Türk’te soru cümlelerinin en çok kullanılan türü soru zamiri aracılığıyla oluşturulan soru cümleleridir. Bu tür soru cümlelerinin oluşmasında tonlama çok etkili bir rol oynamıyor. Esas görevi soru zamirleri üstlenmiştir. Prof. Dr. G. Kazımov şöyle yazıyor: “*Bu tür soru cümleleri geniş cevap talep ediyor ve böyle soru cümlelerini “evet, hayır, yok, asla, elbette” gibi sözleri kullanarak cevaplamak olmaz. Somutlaştırılmasına ihtiyaç duyulan anlayış aynı cümlenin kendinde değil yalnız cevap cümlesinde belli olur*”.⁸

Divanü Lügati’t Türk’te soru zamiri ile oluşan cümlelerin üstünlük teşkil etmesi ve onların aynı maksatla kullanılmasını göz önünde bulundurarak soru cümlesinin oluşmasında özel rolü olan soru zamirlerinin taşıdığı sentaktik vazifeye göre onları aşağıdaki gibi gruplandırılabiliriz:

1. Öznesi soru zamiri ile ifade olunanlar;
2. Yüklemi soru zamiri ile ifade olunanlar;
3. Tümcesi soru zamiri ile ifade olunanlar;
4. Nesnesi soru zamiri ile ifade olunanlar;
5. Zarfı soru zamiri ile ifade olunanlar.

Divanü Lügati’t Türk eserinde bu tip soru cümleleri “*kim, ne, netek, neçük, nelük, nelek, kaç, kaçan, kayu, kayda, kayuda, kalı, kanı, neç, neç, ne oğurda*” soru zamirleri vasıtasıyla oluşturulmuştur. Bu zamirlerin soru cümlesi oluşturmadaki rolünü ayrı ayrı inceleyelim.

Kim: Çağdaş Oğuz grubu Türk dillerinde, aynı zamanda Azerbaycan dilinde de geniş kullanım alanına sahip olan “**kim**” soru zamiri

⁸ KAZIMOV, G. 2010: *Seçilmiş eserleri*, C.VIII, Elm ve Tehsil, Bakü, 171.

Azerbaycan dilinin bütün inkişaf devirlerinde konu ve şekil bakımından tamamıyla muhafaza edilmiştir. H. Mirzezade, A. N. Kononova istinaden belirtiyor ki, “kim” zamiri köken itibariyle Moğolcada insan muhtevası taşıyan “kim”, buryat-moğol dilinde “hin”, yakut dilinde “kini” kelimeleri ile alakalıdır.⁹

C.Axundov şöyle yazıyor: **“Kim”** soru zamiri şahıs hakkında soru sorar. Kadın ve erkek cinslerinin tekil ve çoğul hallerine ait olur. “Kim” ismin bütün hallerinde kullanılabilirdiği için muhtelif cümle ögesi görevindedir”.¹⁰ Divanü Lügati’t Türk eserinde de **“kim”** zamiri ile oluşmuş soru cümleleri çokluk teşkil ediyor ve özne, nesne ve yüklem görevlerinde kullanılmıştır.

Örnek:

Özne görevinde: *Əmdü məni kim tutar?* – İndi məni kim tutar?- *Şimdi beni kim tutur?*¹¹; *Andağ əriq kim utar?* – Belə əri kim udar? - *Böyle yığıdi kim alt eder?*¹²; *Sözün anıq kim tutur?* – İndi onun sözünə kim qulaq asar?- *Şimdi onu kim dinler?*¹³; *Süsi kalın, kim ötər?* – *Çox əsgəri kim keçər?*- *Çok askeri kim geçer?*¹⁴; *Kim ayıp, iştür kulak Ay əvi artuç budak?* – *Kim deyib, kim eşidib, Ay evinin ardıc budacağı olduğunu?*- *Kim demiş, kim işitmiş, Ay evinin ardıç dalı olduğunu?*¹⁵; *Atsa okın kəz gərip, Kim tur anı yığdaçı?* – *Gəzi gərib atsa ox, Söylə, onu kim tutar?* – *Gezi gerip ok atsa, onu tutacak kimdir?*¹⁶;

nesne görevinde: *Anıq təbizliqi kimgə talkar?* - *Onun paxıllığı kimə zərər verər?*- *Onun kendini beğenmişliği kime zarar verir?*¹⁷;

yüklem görevinde: *Kökünq kim?* – *Əslin kimdir, hansı boydansen?* - *Kimlerdensin, hangi boydansen?*¹⁸; *Anıq tüpi tüzi kim?* – *Onun əsli-nəslı,*

⁹ MİRZEZADE, H. 1990: **Azerbaycan dilinin tarihi grameri**, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 121.

¹⁰ AHUNDOV, C. 1999: 122.

¹¹ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 184.

¹² KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 146.

¹³ KAŞGARLI, M. 2006: C.II, 144.

¹⁴ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 374.

¹⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 379.

¹⁶ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 116.

¹⁷ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 483.

¹⁸ KAŞGARLI, M. 2006: C.II, 279.

soyu-sopu kimdir? - Onun aslı-nesli, soyu-sopu kimdir?¹⁹

Kaşgarlı Mahmud Divanü Lügati't Türk eserinde “**kim**” sözünü soru edatı olarak adlandırır ve *kim* sözünün Arapça “**men**” sözüne karşılık geldiğini gösterir. O, “men heza (Bu kimdir?)” örneği ile fikrine açıklık getiriyor ve yazıyor: “*Oğuzlar “boy kim?” derler, bu da “Boy, hangi tayfa” anlamına gelmektedir*”.²⁰

Nə: Çağdaş Azərbaycan dilinde yoğun olarak kullanılan “**nə**” zamirine Divanü Lügati't Türk eserinde iki fonetik şekilde rastlanır ve “**nə**, **nü**” zamiri rengarenk üslup özellikleri ile dikkat çekmektedir. H. Mirzezade “**nə**” zamininin eşyanın niteliğini soru tarzı ile ortaya çıkartmak için kullanılan “**necə, ne cür**” zamirleri ile eş anlamlı olduğunu ve onun çağdaş Azərbaycan dilinde aynı şekilde kaideleşmediğini gösterir. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki; XI. ve daha sonraki asırlarda Türk dillerinde bu zamir cümlede nesne ve sıfat görevlerinde daha çok kullanılmıştır.

Örnek:

Nesne görevinde: *Bu oğul nə ter* – Bu oğul nə deyir? - Bu oğul ne diyor?²¹; *Munu tiləməsə sən ayru nə kərək* – Bunu deyilsə, başqa nə istəyirsən? - Bunu deyərsə, başqa ne istiyorsun?²²; *İdhim nə ter* – Ağam nə deyir? - Ağam ne diyor?²³; *Bu sukak nə ter* – Bu fars nə deyir? - Bu farisi ne diyor?²⁴; *Nə tersən* – nə deyirsən?- ne diyorsun?²⁵; *Nü tersən* – Nə deyirsən?- Ne diyorsun?²⁶;

sıfat görevinde: *Bu at nə tülüg* – Bu at nə rəngdədir? - Bu at ne renktedir?²⁷; *Atınq nə tülüg* – Atın nə rəngdədir? - Atın ne renktedir?²⁸; *Bu yır nə kög üzə ol* – Bu şeirin vəznü, ölçüsü nə üstündədir, bu şeir hansı vəzndədir? - Bu şiir hangi vezindedir?²⁹

¹⁹ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, s.131.

²⁰ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 349.

²¹ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 142.

²² KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 184.

²³ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 183.

²⁴ KAŞGARLI, M. 2006: C.II, 282.

²⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

²⁶ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

²⁷ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 404.

²⁸ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 199.

²⁹ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 137.

Çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi Divanü Lügati't it Türk eserinde de retorik soru cümlelerinin oluşmasında “nə” soru zamirinin özel rolü vardır.

Örnek: *Va, nə tersen* – Vay, nə deyirsən, vay olsun sənə?! - Vay, ne diyorsun?³⁰; *Bu işkə nə ögünç kərək* – Bu işlə öyünməyə nə gərək var?! Bu işle ögünməyə ne gerek var?³¹; *Anınq nə şatı var* – Onun nə cürəti var?!- onun ne cürəti var?!³²; *Bu sanqa nərək* – bu, sənin nəyinə gərək?!- Bu senin neyinə gerek?!³³; *Ne işinq bar* – Nə işin var?! - Ne işin var?!³⁴

Görüldüğü gibi “ne” soru zamiri ile oluşturulan bu cümleler savunulan düşünceyi netleştirmek, açıklamak maksadıyla değil, sadece üslup vasıtası gibi kullanılarak bu veya başka düşüncenin emisyonel tarzda ifadesine hizmet ediyor.

Nətək: Çağdaş Azərbaycan dilindeki “nece” (nasıl) soru zamirinin eşanlamlısı olan bu söz Divanü Lügati't Türk'te cümlenin yüklemi görevinde kullanılmıştır.

Örnek: *Bəg yorıki nətək* – Bəyin rəftarı, xasiyyəti necədir? - Beyin davranışı, hasiyeti nasıldır?³⁵; *Nətək sən* - Necəsən? - Nasılsın?³⁶; *Anınq yorıki nətək* – Onun gedişi necədir? - Onun gidişi nasıldır?³⁷; *Könqlünq netek* – Könlün necədir? Gönlün nasıldır?³⁸; *Anınq yorıki nətək kişi bile* - Onun xasiyyəti və xalqla rəftarı necədir? - Onun hasiyeti ve halka davranışı nasıldır?³⁹; *At yorıki nətək* – Atın qaçışı necədir? - Atın kaçıışı nasıldır?⁴⁰; *El tüz nətək* – El, xalq necədir? - El, halk nasıldır?⁴¹ Bu soru zamiri daha çok hal hatır sorma, bir şeyin hal ve durumu hakkında bilgi edinmek için kullanılmıştır.

³⁰ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 205.

³¹ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 189

³² KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 336.

³³ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 392.

³⁴ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 120.

³⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 379.

³⁶ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 391.

³⁷ KAŞGARLI, M. 2006: C.II, 64.

³⁸ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 317.

³⁹ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 22.

⁴⁰ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 22.

⁴¹ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 131.

Kalı: “Nasıl” anlamına gelen bu soru zamiri Divanü Lügati’t-it Türk eserinde durum zarfı görevinde kullanılmıştır.

Örnek: *Kaçsa kalı kurtulur – Kaçsa necə qurtular? - Kaçsa nasıl kurtulur?*⁴²; *Bu sen bu işiğ kalı kıldınq – Sən bu işi necə etdin?- Sen bu işi nasıl ettin?*⁴³

Neçə: İki fonetik varyantta (neçə, neç) karşılaşılan bu soru zamiri Divanü Lügati’t Türk eserinde yüklem görevinde kullanılmıştır:

Örnek: *Bu böz eni neçə – Bu bezin eni nə qədərdir? - Bu bezin eni ne kadardır?*⁴⁴; *Koy sanı neç – Qoyunun sayı neçədir? - Koyunların sayısı ne kadardır?*⁴⁵

Kaç: Bu soru zamiri çağdaş Türkiye Türkçesinde aktif şekilde kullanılsa da, Azerbaycan dilinde arkaik bir kelimedir. Divanü Lügati’t-Türk eserinde “**kaç**” soru zamiri sıfat görevinde ve “kata” numarativi ile birleşerek *miktar zarfı* görevinde kullanılmıştır.

Örnek:
sıfat görevinde: *Kaç yarmak berdi – Neçə (nə qədər) pul verdi? – Ne kadar para verdi?*⁴⁶;

miktar zarfı görevinde: *Kaç kata aydım – Neçə dəfə dedim?- Kaç defa dedim?*⁴⁷; *Kaç kata berdinq tawar – Neçə yol verdin davar? – Kaç defa mal verdin?*⁴⁸

Nəçük, nələk, nəlük: Bu soru zamirleri sebep bildiren zamirlerdir ve cümlede sebep zarfı görevinde kullanılmıştır.

Örnek: *Nəçük bardınq – Nə üçün getdin? - niçin gittin?*⁴⁹; *Körüp nəçük kaçmadın... – Görüb neçin kaçmadın?..- Görüp niçin kaçmadın?*⁵⁰;

⁴² KAŞGARLI, M. 2006: C.II, 237.

⁴³ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 219.

⁴⁴ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 122.

⁴⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 157.

⁴⁶ KAŞGARLI, M. 2006: C. I, 337.

⁴⁷ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 337.

⁴⁸ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 477.

⁴⁹ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 391.

⁵⁰ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 146.

Nələk kəriştinq – Niyə çəkişdin, döyüşdün?- Niyə döğüştün?⁵¹; *Bardinq nəlük aymadıñq...* – Getdin niyə demədin?..- Gittin neden demedin?⁵²; *Önqdin nələk yalvarmadıñq* – Öncə nədən yalvarmadın? – Önce neden yalvarmadın?⁵³

Ƙanı: Bazı soru zamirlerinin başlangıç ünsüze göre (x, k) değişmesi durumu Divanü Lügati't Türk'te görülmektedir. “**Ƙanı**” soru zamiri Divanü Lügati't Türk eserinde yüklem ve sıfat görevindedir.

Örnek:
yüklem görevinde: *Oğlum kanı* – Oğlum hanı, haradadır? - Oğlum hanı, nerededir?⁵⁴;

nesne görevinde: *Kanu kişi?* – Hansı adam?- Hangi adam?⁵⁵

Ƙanda: Dil biliminde mekan konulu “Ƙ anda” soru zamirinin “**kay, hay**” kökünün bulunma hal eki ile birleşmesinden oluştuğu anlaşılmaktadır⁵⁶. Onun aslını ve kısmen fonetik değişikliğe uğramış varyantları Oğuz ve Karluk grubu Türk dillerinde görmek mümkündür. Genelde, dil tarihi kaynaklarında az rastlanılan “**kanda**” zamiri muhtelif fonetik varyantlarla (**kayu, xanda, kanda, kayuda**) Divanü Lügati't Türk'te esasen yüklem ve bazı hâllerde yer zarfı görevindedir.

Örnek:
Yüklem görevinde: *Ƙanda erdinç* – Harada idin? - Neredeydin?⁵⁷; *Kamıç ayur: men Ƙayda men* – Çömçə deyər: mən hardayam?- Keççe der: ben neredeyim?⁵⁸; *Ƙayda sən* – Haradasan? - Neredesin?⁵⁹; *Ƙanda ərdinç* – harada idin? - Neredeydin?⁶⁰; *Xanda ərdinç* – Harada idin? - Neredeydin?⁶¹;

yer zarfı görevinde: *Ağır-ağruk kayuda kaldı?* – Köhnə-kürüş harda

⁵¹ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 373.

⁵² KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

⁵³ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 477.

⁵⁴ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 221

⁵⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 221.

⁵⁶ MİRZEZADE, H. 1990: 123.

⁵⁷ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 415.

⁵⁸ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 125.

⁵⁹ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 169.

⁶⁰ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 208.

⁶¹ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 208.

qaldı? - Eski şeyler nerede kaldı?⁶² vs.

Devrin diğər abidesi olan “Kutadgu Bilig” eserinde de bu soru zamiri ile oluşmuş soru cümlesiyle karşılaşırız.

Örnek: *Kayudin kəlır sən?* - Haradan gəlirsən?- nereden geliyorsun?⁶³

Divanü Lügati't Türk'te aynı kökten türeyen “**kaça**” soru zamiriyle de karşılaşılır. “**kaça**” soru zamiri yer zarfı görevindedir.

Örnek: *Kaçça bardınq, ay oğul* – Hara getdin, ay oğul? - Nereye gittin, a oğul?⁶⁴.

Kaçan: Azərbaycan dilinə ait yazılı kaynaklardan anlaşılıyor ki zaman ifade eden bu soru zamiri uzun süre Arap alfabesi ile muhtelif imlalarda – **kaçan**, **xaçan**, **haçan** şekillerinde yazılmıştır. Altay, Kırgız, Türkmen, Tatar, Şor, Uygur, Kumuk vs. Türk dillerinde karşılaşılan “**kaçan**” zamiri “Divanü Lügati't Türk”te zaman zarfı ve yüklem görevindedir.

Örnek:

Zaman zarfı görevinde: *Kaçan kəldinq – Haçan gəldin?*- Ne zaman geldin?⁶⁵; *Sən kaçan barsa sən* – Sən nə zaman gedərsən? – Sen ne zaman gidersin?⁶⁶;

yüklem görevinde: *Səninq barğunq kaçan* – sənin getmə nə zamandır?- senin gitmen ne zamandır?⁶⁷; *Səninq barasıq kaçan* – sənin getmə nə zamandır? - Senin gitmen ne zamandır?⁶⁸. “Kutadgu Bilig” eserinde “**kaçan**” soru zamiri zaman zarfı görevinde kullanılarak retorik soru cümlesi oluşturulmuştur.

Örnek: *Bu tilvə işi kör kaçan tüz bolur* – Bu dəli işi haçan düz olar?!-

⁶² KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 163.

⁶³ ASKER, R. 2003: **Kutadgu biligde adlar**, Elm, Bakü, 266-267.

⁶⁴ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 142.

⁶⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 401.

⁶⁶ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 200.

⁶⁷ KAŞGARLI, M. 2006: C.II, 82.

⁶⁸ KAŞGARLI, M. 2006, C.II, 82.

Bu deli işi ne zaman doğru olur?!⁶⁹

Nə oğurda: “Oğur” kelimesi Divanü Lügati’t Türk eserinde muhtelif zaman kesitlerinin ifadesinde etkin bir şekilde kullanılmıştır. “Nə oğurda” sözü anlamı itibarıyla çağdaş Azerbaycan dilindeki “nə zaman” sözünü karşılamaktadır. “Divanü Lügati’t Türk” eserinde “nə oğurda” sözü ile kurulmuş sadece bir soru cümlesi vardır.

Örnek: *Nə oğurda kəldinq* – Nə zaman gəldin? - Ne zaman geldin?⁷⁰

Divanü Lügati’t Türk eserinde soru cümlelerinin oluşmasında rolü olan vasıtalarından biri de *mi* soru edatıdır. M. Hüseyinzade bu konudaki fikrini şöyle izah ediyor: “*Bu edat birleştiği kelimeye soru anlamı katar ve birleştiği kelime cümlelerin her yerinde muhtelif sentaktik görev üstlenir*”.⁷¹

Çağdaş Azerbaycan dilinde “mi⁴” edatının esas özelliği kelimenin sonuna eklenerek soru cümlesi oluşturmasıdır. Divanü Lügati’t Türk eserinde de “mi⁴” edatının soru yapma özelliği mevcuttur.

Örnek: *Bu işta səninq tablağınq barmu?* – Bu işdə sənin razılığın varmı?- Bu işə senin razılığın var mı?⁷²; *Ol bardımı* – O vardımı? - O vardı mı?⁷³; *Ol kişi aldımı* – O evləndimi? - O evlendi mi?⁷⁴; *Bardınqmu* – Vardınmı, getdinmi?- Vardın mı, gittin mi?⁷⁵; *Səndə yarmak bar mu* – Səndə pul varmı? - Səndə para var mı?⁷⁶; *Yininq sağ mı* – Canın sağlandırmı?- sağlığın yerinde mi?⁷⁷; *Bu atmu?* – Bu, at mı?- Bu at mı?⁷⁸; *Kəldinqmü* – Gəldinmi?- Geldin mi?⁷⁹; *Bu itmu* – Bu, it mi? - Bu, köpek mi?⁸⁰; *Əsənmü sən* – Sən sağsanmı?- Sen sağ mısın?⁸¹

⁶⁹ ASKER, R. 2003: 267.

⁷⁰ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 126.

⁷¹ HÜSEYNZADE, M. 1984: **Müasir Azerbaycan dili**, Maarif, Bakü, 221.

⁷² KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 450.

⁷³ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

⁷⁴ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 212.

⁷⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

⁷⁶ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 149.

⁷⁷ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 154.

⁷⁸ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

⁷⁹ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

⁸⁰ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 204.

⁸¹ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 144.

Divanü Lügati't Türk eserinde “**mi**⁴” edatının hangi kelimeyle kullanılacağını vurgu belirler. Yani “-**mi**” edatı hangi kelimeye ait ise açıklanması gereken konuda aynı kelimeyle alakalı olur. Böyle soru cümlelerinde yüklemden sonra “**ərki**” edatının kullanıldığı durumlar da vardır.

Örnek: *Ol kəlimü ərki – O gəlirmi ki? - O gelir mi ki?*⁸².

Divanü Lügati't Türk eserinde “**mi**⁴” edatı ile oluşturulan retorik soru cümleleriyle de karşılaşılır.

Örnek: *Alp Ər Tonqa öldümü? İsız acun kaldımu? Ödhlək öçin aldımu? Əmdi yürək yırtılır. Alp Ər Tonqa öldümü? (Bu) pis dünya qaldımu? Fələk öcünü aldımu? İndi ürək yırtılır - Alp Er Tonga öldü mü? (Bu) kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır*⁸³.

Divanü Lügati't-Türk'te “**azu**” bağlacının “**mi**⁴” edatı ile oluşturulan soru cümlelerinde kullanılmasıyla alternatif soru cümlesi oluşturulması gibi durumları da vardır.

*“Alternatif soru cümlelerinde esasen iki olgu verilir ve bunlardan hangisinin doğru olduğu ve hangi yöntemle oluşturulduğu somutlaştırılır. Cevap veren şahıs olgulardan birini kabul, diğerini kabul etmemekle birlikte soru soran üçüncü net olmayan yöntemi açıklamış olur”*⁸⁴.

Örnek: *Tilkümü toğdı, azu bərimü? – Tülkümü doğuldu, yoxsa qurdmu? - Tilki mı doğdu, yoksa kurt mu?;*⁸⁵ *Kəlimü sən, azu barırmu sən? – Gəlırsən, yoxsa gedırsən? Geliyor musun, yoksa gidiyor musun?*⁸⁶

Prof. Dr. E. Recebov “**azu**” kelimesinin Orhon-Yenisey abidelerinde de kullanıldığını göstermiş ve “**azu**” kelimesinin soru edatı olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷

İlginçtir ki, Divanın dilinde “**mi**⁴” edatı Türkiye Türkçesinde

⁸² KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 187.

⁸³ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 115.

⁸⁴ KAZIMOV, G. 2010: 171.

⁸⁵ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 423.

⁸⁶ KAŞGARLI, M. 2006: C.I, 153.

⁸⁷ RECEBLİ, E., 2006: **Qədim türk yazılı abidelerinin dili**. Nurlan, Bakü, 634.

“**tamam, evet**” anlamını veren Arap kökenli “yeh” kelimesiyle birleşerek ayrılan soru cümlesini meydana getirmiştir. Alternatif soru cümlelerinden farklı olarak burada birinci taraf emir cümlesinden, ikinci taraf ise bir sorudan ibarettir.

Örnek: *Sən barğıl, yəmü?* – Sən get, yaxşımı? - Sen git, tamam mı?⁸⁸
Aslında bu tür cümlelerin XI. Asr Türk dillerinde kullanılması eski Türklerin kendi aralarında sevgi ve samimi duygularının ifadesi gibi kabul edilmelidir.

Oluşumlarına göre birbirinden ayrılan çeşitli soru cümleleri Divanü Lügati't Türk eserinde geniş bir şekilde kullanılmıştır. Çağdaş Azerbaycan dilindeki soru cümleleriyle Divanü Lügati't Türk eserinde kullanılan soru cümleleri arasında fark olmadığı görülmektedir. Divanü Lügati't Türk eseri bir Türk abidesidir ve özünde Azerbaycan dilli özelliklerini de muhafaza etmektedir.

KAYNAKLAR

- AHUNDOV, C. 1999: **Azerbaycan Dilinde Sual Cümleleri (Eksperimental-Fonetik Tetkik)**, Elm, Bakü.
ASKER, R. 2003: **Kutadgu biligde adlar**, Elm, Bakü.
BUDAGOVA, Z. 1963: **Müasir Azerbaycan Dilinde Sade Cümle**, Azerbaycan EA neşri, Bakü.
HÜSEYNZADE, M. 1984: **Müasir Azerbaycan dili**, Maarif, Bakü.
KAŞGARLI, M. 2006: **Divanü Lügati't Türk**, C.III, (Çev. Ramiz Asker), Ozan, Bakü.
KAZIMOV, G. 2000: **Müasir Azerbaycan Dili**, Sintaksis, Ünsiyet, Bakü.
ABDULLAYEV E., SEYİDOV Y., HASANOV A. 1985: **Müasir Azerbaycan Dili**, Sintaksis, Maarif, Bakü.
KAZIMOV, G. 2010: **Seçilmiş eserleri**, C.VIII, Elm ve Tehsil, Bakü.
MİRZEZADE, H. 1990: **Azerbaycan dilinin tarihi grameri**, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.
RECEBLİ, E. 2006: **Qedim türk yazılı abidelerinin dili**, Nurlan, Bakü.
RECEBOV, E. 2003: **Göytürk Dilinin Sintaksisi**, Nurlan, Bakü.
SEYİDOV, Y. 1962: **Müasir Azerbaycan Dili**, Azertedrisneşr, Bakü.

⁸⁸ KAŞGARLI, M. 2006: C.III, 30.